

เศรษฐกิจแบบฝังแฝงในสังคมการเมืองที่เป็นธรรมในพื้นที่ลุ่มน้ำมูลจังหวัดศรีสะเกษ

Embedded Economy in Fair Political Society of the Mun River Basin of Sisaket Province

ประจวบ จันทร์หมื่น¹
Prajuab Janmouean¹

Received: 28 September 2020

Revised: 24 November 2020

Accepted: 25 June 2021

บทคัดย่อ

บทความนี้ต้องการเสนอให้เห็นว่าคนชนบทที่ดำรงชีพอยู่บริเวณลุ่มน้ำมูลจังหวัดศรีสะเกษ ยังคงมีวิถีสังคมและวัฒนธรรมที่ไม่ได้ตัดขาดไปจากสังคมดั้งเดิมไปเสียทั้งหมด มีลักษณะการดำรงชีพแบบจะตั้งเดิมก็ไม่ใช่จะทันสมัยก็ไม่เชิง ในด้านเศรษฐกิจรายครัวเรือนมีการพึ่งพาตลาด ใช้แรงงาน ทำการผลิตเพื่อขายแต่ยังคงแบ่งส่วนหนึ่งไว้เพื่อดำรงชีพ นอกจากนี้ด้านสังคมและวัฒนธรรมยังมีเครือข่ายทางสังคมที่กำกับกันและกันภายใต้วิถีวัฒนธรรมคนลุ่มน้ำแต่เป็นเครือข่ายทางสังคมแบบใหม่ที่ไม่ได้ยึดติดกับความสัมพันธ์อำนาจแบบเดิม เนื่องจากเป็นเครือข่ายที่เกิดขึ้นเพื่อต่อรองกับอำนาจรัฐ

ประเด็นสำคัญของบทความนี้คือการเสนอให้เห็นลักษณะเศรษฐกิจแบบฝังแฝงในสังคม (Embedded economy) ของคนชนบทลุ่มน้ำมูลและจะเสนอรูปธรรมการดำรงชีพของคนชนบทที่อาศัยลำน้ำเพื่อแสดงให้เห็นว่าระบบเศรษฐกิจในชนบทปัจจุบันมีลักษณะสำคัญ คือ ดำรงอยู่ทั้งในกำกับของสังคมและมีลักษณะเชิงปัจเจกที่มุ่งประโยชน์สูงสุดแต่ไม่ได้ละทิ้งความสัมพันธ์แบบเครือข่าย เป็นสังคมแบบทวิลักษณะการเคลื่อนไหวแบบคู่ขนาน (Double movement) ที่มีการเคลื่อนไหวตลอดเวลา ข้อเสนอแนะในครั้งนี้คือการสร้างความเข้มแข็งให้คนในสังคมชนบทปัจจุบันจำเป็นต้องมีกลไกการเมืองภาคประชาชนที่เข้มแข็งร่วมกับรัฐเพื่อควบคุมเศรษฐกิจและสังคมให้เกิดความเป็นธรรมกับคนในชุมชนท้องถิ่นนั้น

คำสำคัญ: เศรษฐกิจแบบฝังแฝงในสังคม, ทวิลักษณะการเคลื่อนไหวแบบคู่ขนาน, ความเป็นธรรม, การเมืองภาคประชาชน

¹ อาจารย์ประจำสาขารัฐประศาสนศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏศรีสะเกษ

¹ Lecturer of Public Administration, Sisaket Rajabhat University

Abstract

The purpose of this article is to show that rural people living in the Mun River Basin area of Sisaket Province have society and culture that are not completely separated from the traditional society. Their livelihoods are neither exactly traditional nor modern. Regarding the economic aspect of each household, it depends on the market system using sale of production labor, but retaining a portion to make a living. In addition, on society and culture aspects, there is a social network that controls each other under the watershed culture. However, it is a new social network that is unattached to the old power relationship, since it is a network created for government negotiation purpose.

The main point of this article is to illustrate the embedded economy in society of people living in the Mun River Basin and the concrete livelihoods of the rural people depending their lives on the river. In order to indicate the economic system in rural communities, the important characteristics that exist in both social control and individuality which focus on the best utility but do not abandon network relationships. It is a dual society with double movement that moves constantly. The suggestion is to strengthen the people in rural society. Furthermore, it is necessary to have a strong civil political mechanism together with the government to control the economy and for society to be fair to the people in that local community.

Keywords: Embedded Economy in Society, Double Movement, Fairness, Civil Politics

บทนำ

ช่วงทศวรรษที่ผ่านมาทางวิชาการด้านสังคมศาสตร์มีการหยิบยกประเด็นสังคม ทวิลักษณ์และการเคลื่อนไหวคู่ขนาน (Double Movement) ของ คาร์ล โพลานยี (Karl Polanyi, 1889-1946) มาสนทนากับในวงแคบๆ เป็นการสนทนาเพื่อทำความเข้าใจและถกเถียงกันในประเด็นข้อเสนอของโพลานยีที่เสนอว่า การเกิดขึ้นของสังคมตลาดและการเปลี่ยนแปลงของปัจเจกไปเป็นมนุษย์เศรษฐกิจ แม้จะนำมาซึ่งความมั่นคงทางวัตถุมากกว่าอดีต แต่ก็นำมาซึ่งความขัดแย้งอย่างลึกซึ้งในสังคมตลาดด้วย เขาให้ความเห็นต่อว่าเพราะตลาดสถาปนาตัวเองขึ้นเป็นตลาดเสรีแล้วกลับมามครอบงำสังคมด้วยกฎของตลาดจนเกิดการเปลี่ยนแปลงสังคมไปจาก

สภาพเดิม (Dislocation) ส่งผลให้เกิดลัทธิปกป้องทางสังคม (Social Protectionism) ขึ้น เพื่อทำการโต้ตอบและพยายามปกป้องตนเองจากการครอบงำของตลาด ซึ่งคาร์ล โพลานยี เรียกการปกป้องตนเองนั้นว่า “การเคลื่อนไหวคู่ขนาน” (Double Movement) (ภักวดี วีระภาสพงษ์, 2559: 10-14)

คาร์ล โพลานยี เป็นผู้บุกเบิกแนวคิดสำคัญว่าด้วยอิทธิพลของวัฒนธรรมที่มีต่อการก่อตัวของระบบเศรษฐกิจและต่อพฤติกรรมทางเศรษฐกิจของมนุษย์ในสังคม เขาเสนอว่าแท้ที่จริงแล้วสังคมตลาด (Market Society) เพิ่งเกิดขึ้นในยุคหลังศตวรรษที่ 19 นี้เอง ก่อนหน้านั้นสังคมมนุษย์ไม่ใช่ระบบตลาด แต่เป็นระบบเศรษฐกิจแบบกระจายถ่ายโอน (Redistributive) รวมศูนย์อำนาจที่ผู้นำและกระจายไปสู่หมู่ประชากร แบบที่

สองคือเศรษฐกิจแบบต่างตอบแทน (Reciprocity) เป็นการแลกเปลี่ยนระหว่างหน่วยสังคม ดินแดน หรืออาณาจักร และแบบครัวเรือน (House holding) เป็นการผลิตเพื่อยังชีพ

ในประเทศไทยผลงานของโปลานยี แม้จะมีการนำมาสนทนากันในวงแคบ แต่เมื่อพิจารณาถึงคุณประโยชน์ที่เกิดขึ้นจากใช้แนวคิดของเขาเกี่ยวกับการปกป้องตนเองของสังคมจากสังคมตลาดตามแนวคิด “การเคลื่อนไหวคู่ขนาน” (Double Movement) ดูจะเป็นประโยชน์มีไม่น้อย หากสามารถนำมาสู่การสร้างแนวทางเศรษฐกิจทางเลือกที่เป็นประโยชน์กับสังคม ซึ่งเวลาช่วงที่ผ่านมามีนักวิชาการเพียงกลุ่มเล็กๆ ที่หยิบยกแนวคิดดังกล่าวมาวิวาทะกัน ดังเช่นในเวทีเสวนาเนื่องในโอกาสจัดพิมพ์หนังสือเมื่อโลกพลิกผัน: การปฏิวัติอุตสาหกรรม จุดกำเนิดการเมืองและเศรษฐกิจยุคปัจจุบัน โดย คาร์ล โปลานยี มีบทสนทนาระหว่างนักวิชาการที่สนับสนุนแนวคิดของโปลานยีเกี่ยวกับเศรษฐกิจต้องถูกกำกับโดยสังคม (ภักวดี วีระภาสพงษ์, 2563) ขณะที่มีการแย้งว่าแนวคิดของโปลานยีเป็นไปได้ยากในปัจจุบัน (พิชิต ลิขิตกิจสมบูรณ์, 2563) โดยเฉพาะในประเด็นการให้สังคมเป็นกลไกควบคุมกำกับระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมที่ปัจเจกชนมุ่งเห็นประโยชน์ส่วนตัวเป็นสิ่งสูงสุด แนวคิดทั้งสองมีการโต้ตอบกันโดยมีเหตุผลรองรับของแต่ละฝ่าย ที่น่าสนใจคือมีประเด็นสำคัญเรื่องสังคม ทรัพย์สินและการเคลื่อนไหวแบบคู่ขนาน (Double movement) ในการถกเถียงด้วย ซึ่งเป็นประเด็นการอธิบายสังคมในปัจจุบันที่มีลักษณะสำคัญคือ ด้านหนึ่งสังคมถูกกำกับด้วยระบบเศรษฐกิจและเศรษฐกิจถูกแยกออกจากสังคม แต่อีกด้านหนึ่งเศรษฐกิจก็ถูกกำกับโดยสังคม เนื่องจากเมื่อใดที่ระบบเศรษฐกิจที่ถูกแยกออกจากสังคมส่งผลร้ายต่อสังคม คนในสังคมนั้นๆ ก็จะลุกมาปกป้อง

สังคมตนเองเสมอ ซึ่งการลุกขึ้นมาปกป้องสังคมดังกล่าวมีนัยความหมายว่าระบบทุนนิยมเสรีไม่อาจผูกขาดการควบคุมเศรษฐกิจได้อย่างเบ็ดเสร็จในสังคมชนบท เมื่อเป็นเช่นนี้ ประเด็นสังคมแบบทวีลักษณ์และการเคลื่อนไหวแบบคู่ขนานตามแนวคิดที่โปลานยีเสนอก็ถือว่ายังคงทันสมัยเสมอในการนำมาวิเคราะห์ทำความเข้าใจสังคมชนบทไทยในปัจจุบัน

ที่ผ่านมาในวงวิชาการไทยมีการแสดงข้อเท็จจริงเกี่ยวกับระบบเศรษฐกิจแบบทวีลักษณ์ที่เกิดขึ้นมากพอสมควร แต่ในแง่การวิเคราะห์โดยใช้แนวคิดของคาร์ล โปลานยีถือว่าอาจจะยังคงมีในวงจำกัด หรือหากมีการอธิบายก็จะพบว่าเป็นการเสนอภาพใหญ่ระดับมหภาคของรัฐระดับประเทศ เช่น การต่อต้านทุนนิยมเสรีของแต่ละประเทศของกลุ่มสังคมต่างๆ แต่ในระดับจุลภาค อาทิ ในชุมชนหมู่บ้าน ในสังคมชนบทเล็กๆ ยังมีการเสนอลักษณะเศรษฐกิจทวีลักษณ์และการเคลื่อนไหวแบบคู่ขนานในระดับชุมชนน้อยเกินไป อย่างไรก็ตามแนวคิดของโปลานยีก็มีการกล่าวถึงอยู่เสมอในกลุ่มนักวิชาการด้านสังคมศาสตร์ รัฐศาสตร์ หรือรัฐประศาสนศาสตร์ อาทิ มีงานเรื่องเศรษฐกิจในกำกับของสังคม โดย กนกวรรณ มะโนรมย์ (2556: 14-15) ที่นำแนวคิด “การเคลื่อนไหวคู่ขนาน” (Double Movement) มาใช้วิเคราะห์ความหลากหลายของเศรษฐกิจลุ่มน้ำอีสาน และได้ถอดความจากแนวคิดของโปลานยีมาใช้ปรับใช้เป็นแนวคิดเศรษฐกิจแบบฝังแฝงในสังคม (Embedded economy) เพื่ออธิบายถึงบทบาททางสังคม วัฒนธรรมและการเมืองในการกำกับตรวจสอบเศรษฐกิจ โดยใช้บริบทวิถีชีวิตของคนลุ่มน้ำมูล และลุ่มน้ำโขงในการอธิบาย งานวิจัยของ กนกวรรณ มะโนรมย์ มีข้อสรุปสำคัญคือเศรษฐกิจจะสร้างความเป็นธรรมกับคนเล็กคนน้อยได้จะ

ต้องถูกกำกับและควบคุมโดยสังคม อย่างไรก็ตาม
ในข้อสรุปนี้ผู้เขียนเห็นว่า ยังไม่ได้แสดงให้เห็นถึง
บทบาทของรัฐในระดับท้องถิ่นมากนัก เนื่องจาก
ในงานมุ่งศึกษาเพียงระบบเศรษฐกิจในกำกับของ
สังคมเท่านั้น

บทความนี้ต้องการเสนอว่า สังคมชนบท
ปัจจุบันจำเป็นต้องมีกลไกการเมืองภาคประชาชน
ที่เข้มแข็งร่วมกับรัฐท้องถิ่นเพื่อควบคุมเศรษฐกิจ
และสังคมให้เกิดความเป็นธรรมกับคนในชุมชน
ท้องถิ่นนั้น โดยจะเสนอผ่านข้อมูลลักษณะสังคม
แบบเศรษฐกิจแบบฝังแฝงในสังคม (Embedded)
ของคนชนบทลุ่มน้ำมูนในพื้นที่จังหวัด ศรีสะเกษ
ตามแนวคิดของกนกวรรณเป็นเบื้องต้นเพื่อเสนอ
ให้เห็นว่าในชุมชนมีการกำกับควบคุมกันอย่างไร
มีการกำกับดูแลให้เกิดการกระจายรายได้ที่เป็น
ธรรมในชุมชนอย่างไร ขณะเดียวกันก็จะเสนอ
ปรากฏการณ์การโต้ตอบระบบทุนและรัฐที่เข้ามา
รุกทำลายพื้นที่ดำรงชีพ กรณี เชื้อนราสีไศลและ
เชื้อนห้วนา ซึ่งเป็นการเสนอภาพทวิลักษณ์การ
เคลื่อนไหวแบบคู่ขนาน (Double movement) ที่
เกิดขึ้นในหมู่บ้านชนบทของจังหวัดศรีสะเกษ ตาม
แนวคิดของโปลานยี ซึ่งปัจจุบันผู้คนในหมู่บ้าน
ส่วนใหญ่ได้กลายมาเป็นชาวนาผู้ประกอบการ
(อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, 2559: 46) ที่ดำรงชีพอยู่
ในระบบทุนนิยมสมัยใหม่ทั้งการผลิต การบริโภค
เป็นวิถีพึ่งพาตลาดเกือบทั้งหมด นอกจากนี้ผู้คน
ในหมู่บ้านจำนวนมากยังมีสำนึกทางการเมือง
สูง พร้อมที่จะเข้าไปมีส่วนร่วมทางการเมืองอยู่
ตลอดเวลา (สมชัย ภัทรชนานันท์, 2552: 125)
พร้อมที่จะตรวจสอบอำนาจรัฐและทุนที่เข้ามาใน
ชุมชนโดยใช้กลไกต่างๆ ที่รัฐธรรมนูญกำหนด
ไว้ ในประเด็นนี้จะเสนอว่าชุมชนตามลุ่มน้ำมูนใช้
เงื่อนไขกลไกอะไรในการเคลื่อนไหวเพื่อโต้ตอบ
ต่อออรองระบบรัฐและทุน หลังจากนำเสนอข้อมูล
ดังกล่าวแล้วผู้เขียนจะขยายขอบเขตแ่งมุม

วิชาการที่เกี่ยวข้องเพิ่มขึ้นในประเด็นเกี่ยวกับการ
การเมืองการปกครอง โดยเฉพาะข้อเสนอที่ผู้เขียน
ต้องการเสนอว่าสังคมชนบทปัจจุบันจำเป็นต้องมี
กลไกการเมืองภาคประชาชนที่เข้มแข็งร่วมกับรัฐ
เพื่อตรวจสอบควบคุมเศรษฐกิจและสังคมให้เกิด
ความเป็นธรรมกับคนในชุมชนท้องถิ่นนั้น

เศรษฐกิจแบบฝังแฝงในสังคม (Embedded economy) บริเวณลุ่มน้ำ มูนจังหวัดศรีสะเกษ

เศรษฐกิจแบบฝังแฝงในสังคม
(Embedded economy) คือระบบเศรษฐกิจในชีวิต
ประจำวันที่ผู้คนทำการผลิต การบริโภค รวมทั้ง
การขาย ภายใต้การกำกับของสถาบันทางสังคม
วัฒนธรรมประเพณีของสังคมนั้นๆ ที่ผู้คนยอมรับ
และเชื่อถือ ในบทความนี้คือระบบเศรษฐกิจที่ฝัง
แฝงอยู่ในวิถีการดำรงชีพของผู้คนลุ่มน้ำมูนทั้ง
ที่ไม่เป็นทางการ (Substantive economy) และ
แบบเป็นทางการ (Formalist economy) ที่ต่างมี
การสานประโยชน์ ผู้ผลิตมุ่งเน้นการแสวงหาผล
ประโยชน์สูงสุด ใช้ประโยชน์จากทรัพยากรสูงสุด
มุ่งแสวงหากำไรใช้เงินตราเป็นเครื่องแลกเปลี่ยน
โดยไม่จำเป็นต้องมีความสัมพันธ์หรือพันธสัญญา
ต่อกัน ทั้งสองระบบฝังแฝงอยู่ในสังคมที่มีการ
เคลื่อนไหวแบบคู่ขนาน (Double movement) อยู่
ตลอดเวลา กล่าวคือ เป็นสังคมที่กลไกตลาดเข้าไป
มีบทบาทสำคัญต่อการดำรงชีพ ขณะเดียวกัน
ผู้คนที่ยังดำรงชีพภายใต้ระบบตลาดก็กำกับควบคุม
กันเองในการใช้ประโยชน์จากทรัพยากร เมื่อใดผล
ประโยชน์ถูกลดทอน หรือหากถูกกระทำหรือถูก
เอาเปรียบ ผู้คนที่ได้รับผลกระทบนั้นก็ลุกขึ้น
มาต่อสู้ต่อออรองไปจนถึงประท้วงเพื่อความถูกต้อง
เป็นธรรม ดังรายละเอียดวิถีการดำรงชีพของคน
ลุ่มน้ำมูนที่ผู้เขียนจะเสนอให้เห็นในลำดับต่อไป

วิธีการดำรงชีพในระบบเศรษฐกิจแบบไม่เป็นทางการและเศรษฐกิจแบบเป็นทางการของคนลำนํ้ามูล

วิธีการดำรงชีพของคนลำนํ้ามูลจำนวนมากพึ่งพาฐานทรัพยากรจากลำนํ้ามูล นักวิชาการได้แบ่งลำนํ้ามูลออกเป็น 3 ส่วน ตามกายภาพของพื้นที่ คือส่วนที่ 1 ลุ่มนํ้ามูลตอนบนบนเขตจังหวัดนครราชสีมาและบุรีรัมย์สภาพของแม่น้ำมีขนาดแคบกระแสนํ้าไหลแรงเนื่องจากลักษณะภูมิประเทศของลุ่มนํ้าส่วนใหญ่จะเป็นพื้นที่ราบสูง ส่วนที่ 2 ลำนํ้ามูลตอนกลางเขตจังหวัดสุรินทร์และศรีสะเกษ สภาพของแม่น้ำมีขนาดกว้างกระแสนํ้าไหลช้า เนื่องจากลักษณะพื้นที่ค่อยๆ ลาดต่ำจากพื้นที่ลุ่มนํ้ามูลตอนบนลงมาทางทิศเหนือสู่แม่น้ำมูลตอนกลาง สภาพภูมิประเทศทางด้านทิศเหนือของลุ่มนํ้าเป็นเนินเขาระดับไม่สูงมากนัก จากนั้นพื้นที่ค่อยๆ ลาดต่ำลงมาทางทิศใต้ ซึ่งในฤดูน้ำหลาก น้ำจะล้นตลิ่งเข้าท่วมพื้นที่ป่าริมน้ำซึ่งชาวบ้านเรียกว่าป่าบุ่ง-ป่าทาม ส่วนที่ 3 กลุ่มนํ้ามูลตอนล่างเขตจังหวัดศรีสะเกษและอุบลราชธานี สภาพของแม่น้ำจะมีตลิ่งสูงมีแก่งหินกระจายอยู่ตามลำนํ้า จากลักษณะกายภาพลำนํ้ามูลและลักษณะพื้นที่ลุ่มนํ้าดังกล่าวทำให้เกิด ภูมิสังคมเป็นระบบนิเวศย่อยๆ เรียกกันในภาษาถิ่นอีสาน เช่น หนองบุง ทาม เป็นต้น และในระบบนิเวศย่อยก็มีสังคมพืชที่ปกคลุมในพื้นที่แตกต่างกันหลากหลายชนิดที่เรียกต่างกันว่า “ป่าบุ่ง-ป่าทาม” ซึ่งเป็นแหล่งที่อยู่อาศัย เพาะพันธุ์ และหลบภัยของสัตว์น้ำ สัตว์บก สัตว์ครึ่งบกครึ่งนํ้านานาชนิด พื้นที่ทามในลุ่มนํ้ามูลจึงเปรียบเสมือนมดลูกของภาคอีสาน เป็นบ่อเกิดของสรรพสิ่งที่มีความหลากหลายทางชีวภาพ โดยมีพันธุ์พืชมากกว่า 118 ชนิด พันธุ์พืชที่พบในพื้นที่ทามส่วนมากเป็นพืชที่มีความทนต่อการท่วมขังของนํ้าสามารถดำรงอยู่ยืนต้นได้นานและเป็นไม้พุ่ม ซึ่งมี

อยู่อย่างหนาแน่น ในลำนํ้ามูลตอนกลางมีปลาหน้าจืดอาศัยมากกว่า 90 ชนิด มีนกสัตว์ป่าและแมลงใช้ชีวิตอยู่ในป่าทามจำนวนถึง 85 ชนิด การดำรงอยู่ของสัตว์ป่าทั้งสัตว์บกและสัตว์นํ้าล้วนสะท้อนถึงความอุดมสมบูรณ์ได้เป็นอย่างดี (ยงยุทธ ศรีวรรณ และคณะ, 2556)

จากระบบนิเวศดังกล่าวสะท้อนให้เห็นถึงทรัพยากรธรรมชาติที่คนลุ่มนํ้ามูลจะนำมาใช้ดำรงชีพทั้งการผลิตการบริโภคและการขาย ส่วนหนึ่งเป็นระบบเศรษฐกิจที่นักวิชาการบางกลุ่มเรียกว่าเศรษฐกิจเชิงแก่นสารหรือระบบเศรษฐกิจที่ไม่เป็นทางการ (Substantive economy) เป็นลักษณะเศรษฐกิจการดำรงชีพที่ปรับตัวเข้ากับสภาพแวดล้อมที่อยู่รอบตัวเพื่อตอบสนองความปรารถนาและความต้องการของคนและกลุ่มคนโดยเปลี่ยนทรัพยากรให้เป็นพลังงานนำมาใช้ในวิถีประจำวัน อาทิใช้เพื่อบริโภคเพื่อแลกเปลี่ยนและเพื่อขายจากบางส่วนที่บริโภคเหลือ ซึ่งการตัดสินใจใดๆ ในการดำเนินการทางเศรษฐกิจไม่ได้กระทำโดยแบบปัจเจกบุคคลแต่ดำเนินการผ่านความสัมพันธ์ทางสังคม อธิบายให้เห็นภาพชัดเจนขึ้นคือคนในสังคมทำการผลิต บริโภคและขายโดยพึ่งพิงฐานทรัพยากรธรรมชาติซึ่งเป็นของส่วนรวมในการใช้ประโยชน์นั้นต้องมีข้อตกลง มีกติกาในการใช้ประโยชน์ ซึ่งส่วนใหญ่จะพบว่าเป็นระบบเศรษฐกิจที่ไม่เป็นทางการแต่มีการควบคุมกำกับกันเองระหว่างคนในสังคม ตัวอย่างเศรษฐกิจแบบไม่เป็นทางการที่ยังมีอยู่ในวิถีคนลำนํ้ามูลพื้นที่จังหวัดศรีสะเกษ อาทิเช่น “ลวงปลา” เป็นการหาปลาโดยใช้เครื่องมือหาปลาของชุมชน เช่น แหมอง จีบ ตามบริเวณต่างๆ ของลุ่มนํ้า การศึกษาโดย กนกวรรณ มะโนรัมย์ (2556: 97) สรุปให้เห็นว่าชาวลุ่มนํ้ามูลมีการแบ่งพื้นที่การหาปลาใน 2 ลักษณะคือแบบกรรมสิทธิ์ของครอบครัวที่สืบทอดบริเวณที่ลวงปลาและแบบที่สองคือแบบกรรมสิทธิ์

ของส่วนรวมตามแนวคิดของชาวลุ่มน้ำมูนว่า
ลำน้ำเป็นของทุกคน ในการศึกษาครั้งนั้นสะท้อน
วิถีคนลุ่มน้ำมูนมีวิธีการในการกำกับควบคุมการ
ใช้ทรัพยากร อาทิ ในแบบที่ 1 กรรมสิทธิ์พื้นที่
ลวงปลาของครอบครัวหากไม่มีการใช้ประโยชน์
บริเวณนั้นแล้ว คนอื่นสามารถเข้ามาจับจองต่อ
ได้ หรือในแบบที่ 2 พื้นที่ลวงปลาแบบกรรมสิทธิ์
ส่วนรวมจะมีการกำหนดระยะเวลาในการลวงปลา
ให้ทุกคนได้หมุนเวียนเข้ามาใช้ประโยชน์

นอกจากนี้ลักษณะเศรษฐกิจแบบไม่เป็น
ทางการ (Substantive economy) นี้ยังคงปรากฏ
ให้เห็นในพื้นที่เทศบาลตำบลน้ำคำ อำเภอเมือง
จังหวัดศรีสะเกษ โดยผู้เขียนดำเนินโครงการวิจัย
และบริการวิชาการเพื่อพัฒนาการท่องเที่ยววิถี
ลำน้ำมูน ได้ศึกษาวิถีชีวิตของคนลุ่มน้ำมูน พบว่า
ชาวชุมชนยังคงมีกิจกรรมที่สะท้อนลักษณะ
เศรษฐกิจแบบไม่เป็นทางการคือ “ซุ่มแห” เป็น
กิจกรรมการหว่านแหแบบหมู่คณะ กล่าว
คือ ในการหาปลาของลุ่มน้ำมูนปัจจุบันจะมีการ
ใช้แหหว่านเพื่อจับปลา ซึ่งโดยทั่วไปจะหว่านแบบ
สองคนในเรือลำเดียวและไม่ได้รวมกลุ่มหว่าน แต่
ในบางช่วงที่มีความจำเป็นเนื่องจากคนหาปลา
พร้อมกันหลายลำในบริเวณเดียวกัน พวกเขาจะ
ใช้วิธีซุ่มแห คือ การหว่านพร้อมกันเป็นวงกลม
ไปตามลำน้ำ โดยมีผู้นำคนหนึ่งเป็นผู้ให้สัญญาณ
ในการหว่าน ในแง่หนึ่งเป็นการใช้พื้นที่ร่วมและ
ให้โอกาสการเข้าถึงทรัพยากร การสังเกตพบว่า
ชาวลุ่มน้ำจะเคารพสิทธิในการเข้าถึงทรัพยากร
ซึ่งกันและกัน กล่าวคือในวงซุ่มแหจะมีผู้ที่มีทักษะ
ในการสังเกตจุดที่มีปลาอยู่และจะมีกติกาให้เรือลำ
ไหนเข้าถึงก่อน ต้องหาปลาภายใต้กติกาการพาย
เรือแบบไขว้ซ้าย-ขวา และเรือลำที่เคยอยู่ข้างหน้า
ต้องวนกลับมายู่ข้างหลังเพื่อให้โอกาสกันและ
กัน ซึ่งหากพิจารณาในประเด็นเศรษฐกิจเชิงแก่น
สารแบบไม่เป็นทางการ จะพบว่าพื้นที่ลำน้ำมูนนี้

ยังคงมีลักษณะเศรษฐกิจดังกล่าว คือ การใช้ความ
สัมพันธ์ทางสังคมกำกับการผลิตซึ่งกันและกัน

“ซุ่มแห” ที่มา: ผู้เขียน

อย่างไรก็ตามจากการศึกษาของผู้เขียน
พบว่าวิถีชีวิตของคนลุ่มน้ำมูนด้านหนึ่งก็ดำรง
ชีพอยู่กับระบบเศรษฐกิจแบบทางการ (Formalist
economy) ตามลักษณะที่ Polanyi (1977) กล่าวไว้
ว่าหมายถึงเศรษฐกิจที่ผู้ผลิตมุ่งเน้นการแสวงหา
ผลประโยชน์สูงสุด ใช้ประโยชน์จากทรัพยากร
สูงสุด มุ่งแสวงหากำไรใช้เงินตราเป็นเครื่องแลกเปลี่ยน
โดยไม่จำเป็นต้องมีความสัมพันธ์หรือพันธ
สัญญาต่อกัน ในพื้นที่ศึกษาครั้งนี้พบว่ามีการจัด
ทำแพอาหารไว้บริการนักท่องเที่ยว จัดทำร้านค้า
เพื่อขายสินค้าที่รับซื้อมาจากชาวลุ่มน้ำและมุ่งขาย
เพื่อให้ได้กำไรเท่านั้น

อย่างไรก็ตาม จากการศึกษาผู้เขียนเห็น
ว่าในสังคมชนบทนั้น เศรษฐกิจแบบเป็นทางการ
บางประเภทก็ต้องพึ่งพาเศรษฐกิจแบบไม่เป็น
ทางการ กล่าวคือ จากการศึกษาลักษณะเศรษฐกิจ
แบบเป็นทางการพบว่าในช่วงเช้าของเกือบทุก
วัน ชาวบ้านฝึกหัด อำเภออย่างซุ่มน้อยจังหวัด
ศรีสะเกษจะหาปลาและขายให้กับแม่ค้าที่มา
ซื้อถึงท่าหน้าเพื่อนำปลามาขายที่ตลาดในตัวเมือง
(อุสา มีพันธ์. ผู้ให้สัมภาษณ์, 10 พฤษภาคม,
2563) แม่ค้าเหล่านี้มุ่งขายเพื่อให้ได้กำไรแต่ก็ต้อง

สร้างสัมพันธ์อันดีไว้กับผู้หาปลา มิฉะนั้นกลุ่มผู้หาปลาก็จะเลือกขายให้กับแม่ค้าคนอื่น เช่นเดียวกับผู้ประกอบการขายปลาในโลกออนไลน์ที่มีความรู้ระดับปริญญาโท สามารถสร้างแบรนด์สินค้าเพื่อขายสินค้าที่เกิดจากลำน้ำมูลอาทิสินค้าชื่อ “ปลาแห้งครบผม” ผลิตภัณฑ์ปลาแห้งนี้ส่งทั่วประเทศเจ้าของจะมีช่องทางการขายผ่านระบบ Line และ Facebook โดยใช้ข้อความที่ชวนซื้อ อาทิ “มีปลาสด ๆ ใหม่ ๆ ปลาจากแม่ น้ำมูนแท้ ราชีนีแห้งปลาน้ำจืด ปลายอนเล็ก ปลายอนใหญ่ ปลาปีกไก่ ปลาชีวแก้วและปลาปักแแปป เข้านี้ 11 แพ็ค พร้อมส่งถึงที่บ้าน” (ดาร์ราร์ตน์ กันทวงศ์, ผู้ให้สัมภาษณ์, 12 มิถุนายน 2563) ผู้ประกอบการรายนี้ก็ยังต้องสร้างสัมพันธ์อันดีไว้กับกลุ่มผู้หาปลาเช่นเดียวกัน นอกจากนั้นแล้วระบบเศรษฐกิจแบบเป็นทางที่ต้องพึ่งเศรษฐกิจแบบไม่เป็นทางการในกลุ่มน้ำมูลยังพบได้จากการศึกษาการเปลี่ยนแปลงวิถีการเลี้ยงควายทามของชาวกลุ่มน้ำมูลโดยปัญญาคำลาด (2563) เขาพบว่าปัจจุบันการเลี้ยงควายเป็นการเลี้ยงเพื่อขายทั้งหมด ชาวบ้านจะนำควายไปขายยังตลาดรับซื้อราคาตัวละ 20,000-30,000 บาท /ตัว ในตลาดรับซื้อมีการจับเชือกขายได้กำไรวันละ 1,000-2,000 กลุ่มที่เรียกตนเองว่านาฮอยจะเข้ามาจับจองควายที่ชาวบ้านนำมาขายเพื่อไปขายต่อ หากจะเข้าใจง่ายขึ้นกลุ่มนายฮ้อยดังกล่าวก็คือนายหน้าขายควายนั่นเอง และนายฮ้อยเหล่านั้นต้องมีเครือข่ายผู้เลี้ยงควายไว้เพื่อการันตีรายได้ที่จะเกิดขึ้นจากการซื้อขายเช่นเดียวกัน

สังคมทวิลักษณะการเคลื่อนไหวแบบคู่ขนาน (Double movement) ในพื้นที่ลุ่มน้ำมูล

เมื่อได้ทราบถึงระบบเศรษฐกิจแบบฝั่งแฝงทั้งที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการที่เสนอผ่านวิถีชีวิตประจำวันของคนลุ่มน้ำมูลแล้ว ในส่วนนี้จะเสนอลักษณะสังคมแบบทวิลักษณะของ

สังคมชนบทในพื้นที่ลำน้ำมูลที่เกี่ยวข้องกับภาคการเมือง ซึ่งก็คือสังคมของการเคลื่อนไหวต่อรองกับอำนาจรัฐ ตามความหมายที่สมชัย ภัทรธำนันท์ (2559: 16) กล่าวว่าเมื่อสังคมถูกคุกคามโดยระบบรัฐและทุนสังคมจะรวมกันเคลื่อนไหวเพื่อปกป้องสังคมของตนเอง เป็นปฏิบัติการรวมหมู่ (Collective action) ของผู้คนเพื่อปกป้องโครงสร้างสังคมต่อต้านเรียกร้องสิทธิที่ถูกละเมิด โดยในพื้นที่ลุ่มน้ำมูลจังหวัดศรีสะเกษยังไม่ปรากฏการรุกรานของระบบทุนนิยมโดยนายทุนขนาดใหญ่ แต่จะพบการปรับเปลี่ยนพื้นที่การดำรงชีพโดยอำนาจรัฐด้วยการสร้างฝายกั้นน้ำมากกว่า กล่าวคือพื้นที่ลำน้ำมูลในเขตจังหวัดศรีสะเกษยังไม่เกิดปรากฏการณ์ลงทุนขนาดใหญ่ของนักลงทุนที่สัมพันธ์กับลำน้ำ มีแต่เพียงการสร้างฝาย 2 แห่งคือฝายราศีไศลและฝายหัวนา ซึ่งเกิดจากโครงการโขง-ชี-มูลที่รัฐมีความเชื่อว่าถ้าภาคอีสานมีน้ำจะหายยากจนปัจจุบันชาวบ้านในพื้นที่เรียกว่าเขื่อนราศีไศลและเขื่อนหัวนา ผลกระทบจากการสร้างเขื่อนราศีไศลในปี พ.ศ. 2536 ได้มีการกักเก็บน้ำจำนวนมากและทำให้พื้นที่ทามถูกน้ำท่วมทั้งหมด จนถึงปี พ.ศ. 2545 จึงได้เปิดน้ำออก แต่ความอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่เปลี่ยนแปลงไป จนต้องมีการฟื้นฟูระบบนิเวศทามขึ้นใหม่เพื่อการดำรงชีพ ชาวบ้านในเขตอำเภอรามายไศล อำเภอยางชุมน้อย อำเภอกันทรารมย์ จังหวัดศรีสะเกษต่างได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนกั้นน้ำ เพราะทำให้การลดหรือเพิ่มของระดับน้ำไม่ได้เป็นไปตามธรรมชาติ ดังเช่นอดีต ระดับน้ำที่สูงขึ้นเข้ามาเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตประจำวันไปเกือบทั้งหมด ทำน้ำในอดีตถูกเปลี่ยนแปลงไปเพียงท่าจอดเรือของชาวบ้านตลอดลำน้ำวิถีหาปลามีเพียงใสมอง หว่านแห ชุมแหและสอนปลา เครื่องมือดั้งเดิม เช่น การวางจิบหายไปโดยสิ้นเชิงเมื่อระดับน้ำสูงขึ้นและไม่เป็นไปตามฤดูกาล

การเกิดขึ้นของฝ่ายหรือเขื่อนทั้งสอง ส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตของผู้คนตามลำน้ำ จึงเกิดการเคลื่อนไหวทางสังคมเพื่อประท้วงและเรียกร้องสิทธิ การต่อสู้ของกลุ่มผู้ได้รับผลกระทบเกิดขึ้นหลายช่วง อาทิ ช่วงเคลื่อนไหวในนามสมัชชาคนจน มีประเด็นการขับเคลื่อนเพื่อเรียกร้องสิทธิทำกิน จากนั้นมีการรวมกลุ่มเป็นสมาคมคนทามซึ่งเป็นองค์กรภาคประชาชนที่สามารถดำรงสืบทอดเจตจำนงของประชาชนมาจนถึงปัจจุบัน มีกิจกรรมฟื้นฟูระบบเศรษฐกิจ วัฒนธรรมและสังคมการเมืองเพื่อโต้ตอบการรุกพื้นที่จากรัฐในอดีต สมาคมคนทาม เขื่อนราษีไศล จังหวัดศรีสะเกษ เกิดจากการยกระดับขององค์กรจากคณะกรรมการร่วมอนุรักษ์ป่าทามแม่น้ำมูล สถานการณ์ในช่วงนั้นมีการจัดตั้งสมัชชาคนจนผู้ได้รับผลกระทบเขื่อนราษีไศลได้ร่วมเป็นหนึ่งใน การก่อตั้งสมัชชาคนจนและรวมตัวเคลื่อนไหวภายในนาม “สมัชชาคนจน” อนึ่งสมาชิกกลุ่มเห็นว่าความเป็นสมัชชาคนจนยังเป็นองค์กรที่ยังไม่มีความชัดเจน จึงมีแนวคิดอยากจัดตั้งกลุ่มเป็นมูลนิธิ จากการศึกษาระเบียบในการจัดตั้งแล้วเห็นว่ามีความยุ่งยาก จนนำไปสู่การจดทะเบียนเป็น “สมาคมคนทาม” ในวันที่ 6 ธันวาคม พ.ศ. 2553 (สนั่น ชูสกุล, 2556: 73) มีวัตถุประสงค์เพื่อทำการฟื้นฟูวิถีชีวิตและชุมชนของผู้ที่ได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนให้มีความยั่งยืน การเคลื่อนไหวของกลุ่มที่ผ่านมาเน้นการทำงานด้านการประสานงานเครือข่าย ประสานงานองค์กรภาคี ร่วมในประเด็นผู้ได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อน แต่ถ้าวเป็นการเคลื่อนไหวทางการเมืองหรือมีการ เจรจาต่อรองเพื่อแก้ไขปัญหาที่จะร่วมในนาม “สมัชชาคนจน” หรือ “เขื่อนห้วยนา ราษีไศล” จะมุ่งโต้ตอบแนวทางของรัฐที่มักจะสร้างโครงการขนาดใหญ่แต่ส่งผลกระทบอย่างกว้างขวางกับการดำรงชีพของคนบริเวณอำเภอรามัญไศลและอำเภอกันทรารมย์ (เพ็ญศรี ชิตบุตรและณัฐกานต์

อัครพงศ์พิศักดิ์, 2562) ลักษณะการเคลื่อนไหวของสมาคมคนทามสะท้อนลักษณะสังคมทวิลักษณ์ การเคลื่อนไหวแบบคู่ขนาน (Double movement) ในพื้นที่ลุ่มน้ำมูนอย่างชัดเจน โดยเฉพาะกรณีการดำรงชีพการใช้ชีวิตประจำวัน ซึ่งด้านหนึ่งกลุ่มชาวบ้านล้วนสัมพันธ์กับระบบการเมืองนับตั้งแต่เข้าไปมีส่วนร่วมในการประท้วงเรียกร้องกรณีเขื่อน ในส่วนต่อไปผู้เขียนจะขยายความให้เห็นความชัดเจนขึ้นกรณีการเคลื่อนไหวแบบคู่ขนานในมิติทางการเมือง

การเมืองในชีวิตประจำวันของคน ลำน้ำมูล

ลักษณะสังคมทวิลักษณ์การเคลื่อนไหวแบบคู่ขนาน (Double movement) ในพื้นที่ลุ่มน้ำมูลตั้งที่กล่าวถึงในส่วนที่ผ่านมา ด้านหนึ่งสอดคล้องกับแนวคิดโปลานยีที่เสนอว่าเมื่อใดสังคมถูกแยกออกจากเศรษฐกิจและเกิดผลกระทบต่อสังคม กลุ่มสังคมจะรวมหมู่ขึ้นมาปกป้องสังคมตนเอง ในแง่หนึ่งคือการสร้างอำนาจในการต่อรอง การปกป้องผลประโยชน์ของสังคมชุมชน (ภัควดี วีระภาสพงษ์, 2563: 185) ซึ่งหากอธิบายในมุมมองของโครงสร้างทางการเมือง จะพบว่าโปลานยีอธิบายถึงพลังอำนาจทางการเมืองที่ฝังแฝงอยู่ในสังคมด้วย เพียงแต่ให้น้ำหนักน้อยกว่าการให้สังคมไปกำกับควบคุมเศรษฐกิจ

ในส่วนนี้ผู้เขียนจึงมีข้อเสนอเพิ่มเติมว่า นักสังคมวิทยาที่สนใจวิเคราะห์เศรษฐกิจแบบฝังแฝงในสังคมและการเคลื่อนไหวทางสังคมแบบทวิลักษณ์ ควรเพิ่มประเด็นวิเคราะห์การเมืองในชีวิตประจำวัน (Politics Everyday life) เพื่อทำความเข้าใจสังคมด้วย โดยเฉพาะสังคมชนบทใหม่ที่เกิดการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองอย่างกว้างขวาง ดังเช่นปัจจุบันหากพิจารณาในแง่การเมืองจะพบว่าระบบการเมืองเชิงสถาบันมีการกระชับอำนาจเพื่อควบคุมสังคมให้เป็นไปตามเงื่อนไข

และความต้องการ แต่ปรากฏการณ์ราวทศวรรษที่ผ่านมาในแง่ขบวนการเคลื่อนไหวทางการเมืองในระดับท้องถิ่นต่างแสดงให้เห็นแล้วว่าชาวชนบทมีความต้องการสังคมแบบเสมอภาคเท่าเทียม ดังนั้นวงวิชาการที่ศึกษาการเปลี่ยนแปลงของชนบทที่สนใจแนวคิดของโปลานีจำเป็นต้องเพิ่มมุมมองทางการเมืองให้เข้มข้นขึ้น กล่าวคือ นอกจากมองว่าสังคมจะต้องกำกับเศรษฐกิจแล้ว จำเป็นต้องมองให้เห็นว่าสังคมจำเป็นต้องกำกับการเมืองด้วยโดยใช้กลไกอำนาจทางการเมืองในระดับชุมชนที่งานวิชาการจำนวนหนึ่งเสนอแล้วว่าในปัจจุบันการเมืองในชุมชนก้าวหน้ามาก ชาวบ้านมีสำนึกทางการเมืองสูง เป็นการเมืองในชีวิตประจำวันที่มีการตรวจสอบอำนาจทางการเมืองจากชุมชนอยู่ตลอดเวลา (จักรกริช สังขมณี, 2559: 301) การเมืองในชีวิตประจำวันผสมผสานแม้กระทั่งในงานบุญประเพณี ในโครงการของรัฐที่เข้ามาดำเนินงานในชุมชนหมู่บ้าน ชาวบ้านในปัจจุบันจะเข้าไปมีส่วนร่วมเพื่อแสดงสิทธิ์ที่พึงมีพึงได้จากโครงการ เพราะฉะนั้นในสังคมชนบทใหม่จะใช้เพียงสังคมกำกับเศรษฐกิจไม่พอ ในสังคมชนบทหมู่บ้านชนบทต้องมีบทบาทในการกำกับการเมืองในสังคมตนเองด้วย

สรุป

โดยสรุปแล้ว ผู้เขียนต้องการเสนอให้เห็นว่าลักษณะเศรษฐกิจแบบฝังแฝงในสังคม (Embedded economy) ของคนชนบทลุ่มน้ำมูลยังคงมีลักษณะทั้งระบบเศรษฐกิจแบบไม่เป็นการ (Substantive economy) และเศรษฐกิจแบบทางการ (Formalist economy) ซึ่งลักษณะเศรษฐกิจทั้งสองยังคงต้องอาศัยความสัมพันธ์ทางสังคมในลักษณะเครือข่ายทางสังคมเพื่อสานผลประโยชน์กัน เป็นระบบเศรษฐกิจที่ไม่ใช่

ระบบตลาดกำหนดทั้งหมด หากจะอธิบายให้เห็นภาพชัดขึ้นก็จะอธิบายได้ว่าเป็นเศรษฐกิจแบบที่ผู้ลงทุนเป็นทั้งผู้ผลิตเองใช้แรงงานตนเอง ถึงมีการจ้างงานอยู่บ้างแต่เป็นการจ้างงานที่อาศัยความสัมพันธ์ส่วนตัวหรือความสัมพันธ์เชิงเครือข่ายไม่ได้มีการขูดรีดแรงงานอย่างเข้มข้นเหมือนระบบทุนนิยมทั่วไปที่มุ่งให้ตลาดเป็นกลไกในการกำกับการผลิต ในประเด็นเรื่องการเมืองของคนลุ่มน้ำมูลเขตพื้นที่ศรีสะเกษปัจจุบันยังมีการเรียกร้องสิทธิค่าชดเชยที่ดินทำกิน การขอให้รัฐฟื้นฟูระบบนิเวศลุ่มน้ำอย่างต่อเนื่อง ในแง่หนึ่งสะท้อนว่าการแก้ไขปัญหของรัฐยังไม่ส่งผลกระทบต่อความเป็นที่พึงพอใจของชาวลุ่มน้ำที่ได้รับผลกระทบ ซึ่งในมุมการทำความเข้าใจปรากฏการณ์ดังที่กล่าวนี้โดยใช้แนวคิดลักษณะการเคลื่อนไหวแบบคู่ขนาน (Double movement) ทำให้เข้าใจได้ว่าสังคมรวมหมู่ในชนบทยังคงเป็นแนวทางหนึ่งที่จะสร้างความเป็นธรรมและความเสมอภาคให้กับคนเล็กคนน้อยที่ไร้อำนาจการต่อรองหากแยกหมู่กันและกัน

เมื่อลักษณะเศรษฐกิจ สังคม การเมืองของคนลุ่มน้ำมูลเป็นดังที่กล่าว จึงสะท้อนให้เห็นว่าการดำรงชีพของคนชนบทในปัจจุบันมีลักษณะสำคัญ คือ ดำรงชีพอยู่ทั้งในกำกับของสังคมและมีลักษณะเชิงปัจเจกที่มุ่งประโยชน์สูงสุดแต่ไม่ได้ละทิ้งความสัมพันธ์แบบเครือข่าย เป็นสังคมแบบทวิลักษณะการเคลื่อนไหวแบบคู่ขนาน (Double movement) ที่มีการเคลื่อนไหวทางการเมืองเพื่อต่อรองและสานผลประโยชน์กับรัฐอยู่ตลอดเวลา ดังนั้นข้อเสนอแนะในครั้งนี้คือสังคมชนบทปัจจุบันจำเป็นต้องมีกลไกการเมืองภาคประชาชนที่เข้มแข็งร่วมกับรัฐเพื่อควบคุมเศรษฐกิจและสังคมให้เกิดความเป็นธรรมกับคนในชุมชนท้องถิ่นนั้น

บรรณานุกรม

- กนกวรรณ มะโนรัมย์. (2556). *เศรษฐกิจในกำกับของสังคม สถาบันสังคมกับเศรษฐกิจลุ่มน้ำอีสาน และโขง*. ยงสวัสดิ์อินเตอร์กรุ๊ป. อุบลราชธานี.
- จักรกริช สังขมณี. (2559). *ชานาการเมืองอำนาจในเศรษฐกิจชนบทใหม่ของไทย. ฟ้าเดียวกัน*. กรุงเทพฯ ดารารัตน์ กันทวงศ์. สัมภาษณ์. เมื่อวันที่ 12 มิถุนายน 2563.
- ปัญญา คำลาด.(2563). *ควายทามสัตว์เลี้ยงทำเงินภาคพิเศษ*. <https://youtube.com>.
- พิชิต ลิขิตกิจสมบูรณ์.(2563). *เมื่อโลกพลิกผัน: การปฏิวัติอุตสาหกรรม จุดกำเนิดการเมืองและเศรษฐกิจยุคปัจจุบัน* โดย คาร์ล โปแลนด์. สืบค้น https://www.youtube.com/watch?v=_jOhv8sUeNY&fbclid=IwAR2jGafnDdgsd4B_n4fnmZmNz32bn_y6UZOh13XtRkEsH6RhDY7JnUtsoil เมื่อวันที่ 18 มิถุนายน 2563.
- ภัทวดี วีระภาสพงษ์. (2559). *เมื่อโลกพลิกผัน: การปฏิวัติอุตสาหกรรม จุดกำเนิดการเมืองและเศรษฐกิจยุคปัจจุบัน*. สำนักพิมพ์ฟ้าเดียวกัน. กรุงเทพฯ.
- สมชัย ภัทรานันท์. (2559). *ทฤษฎีขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมและการประท้วงทางการเมือง*. สำนักพิมพ์อินทนิล. มหาสารคาม
- สนั่น ชูสกุล. (2559). *แก่นชีวิตความคิด สนั่น ชูสกุล*. บริษัทชนนิยม. กรุงเทพฯ.
- เพ็ญศรี ชิตบุตร และณัฐกานต์ อัครพงศ์พิศักดิ์. (2562). ประชาธิปไตยในมุมมองของเอ็นจีโออีสานระหว่าง พ.ศ.2549-2559. *Journal of Politics and Governance*, 9(2), 60-77.
- อุสา มีพันธุ์. สัมภาษณ์. เมื่อวันที่ 10 พฤษภาคม 2563.